

STANISŁAW SUCHODOLSKI

In memory of Peter Ilisch

**DISCOVERING THE NAME OF POZNAŃ
ON BOLESŁAW THE BRAVE'S COIN.
A FURTHER EXTENSION OF THE 1ST DIE-CHAIN
OF HIS COINS***

ABSTRACT: A coin hoard discovered in an unknown locality east of Saint Petersburg in Russia in 2019 (*tpq* 1008/9), contained three Polish coins issued by Bolesław I the Brave of hitherto unknown types (Mikhel'son 2023). One of them bears the inscription: +POZZNANI, the oldest record of Poznań's name, the then-capital center (Fig. 1). The reverse of this coin, like the two others, was struck from a die that contains the inscription: АЯСАHLAT (Figs 1–3). This die was already known from the first die-chain of Bolesław the Brave's coinage. This makes it possible to include the newly discovered coins in the die-chain. As a consequence, die-chain no. 1 can be expanded, its chronology can be made more precise (ca. 998–1010), and can help establish that the linked die-chains were used in the Poznań mint.

ABSTRAKT: Skarb odkryty w Rosji w 2019 r., w nieznanym miejscu na wschód od Petersburga (*tpq* 1008/9), zawierał również trzy monety polskie Bolesława Chrobrego (992–1025), nieznanymi dotychczas typów (Mikhel'son 2023). Jedna z tych monet nosi inskrypcję: +POZZNANI, co stanowi najstarszy zapis nazwy Poznania, ówczesnego ośrodka stołecznego (Ryc. 1). Strona odwrotna tej monety, tak jak i dwóch pozostałych, została wybita stemplem z inskrypcją: АЯСАHLAT (Ryc. 1–3). Stempel ten jest już znany z łańcucha 1 połączeń stempli Bolesława Chrobrego. Umożliwiło to włączenie do tego łańcucha również monet nowo odkrytych. W konsekwencji łańcuch 1 można było rozbudować, doprecyzować jego chronologię (ok. 998–1010) i ustalić, że stemple w nim powiązane były używane w mennicy w Poznaniu.

KEYWORDS: Bolesław I the Brave, coin dies, die-chain, Poznań

SŁOWA KLUCZOWE: Bolesław Chrobry, stemple mennicze, łańcuch połączeń stempli, Poznań

* The author thanks Dr. Grzegorz Śnieżko for the editorial revision of this text and illustrations.

In 2019, another early medieval hoard of coins and silver ornaments was found in the Leningrad region, east of St. Petersburg, on the southern shores of Lake Ladoga. Unfortunately, the circumstances of its discovery and the place of storage are not known. Fortunately, Anton Michelson from St. Petersburg managed to obtain scans of the coins and on this basis determine the basic composition of the hoard and its chronology.¹ This information is extremely important to us because this group also contained three coins of Bolesław the Brave of previously unknown types.

The hoard included both dirhems and Western European coins, largely originating from Bavaria, Swabia and Bohemia. The youngest of the Western coins was minted by Bishop Bruno of Augsburg in 1006–1009.² The youngest oriental coin, on the other hand, bears the date 399 AH, i.e. 1008/9 A.D. This means that it is younger than the Swabian one and determines a *terminus post quem* for hiding the hoard in or after the year 1008/9. For us, however, no less important is the first date, which – as already established by Anton Michelson – determines the time of formation of the Western European group, which also contained the aforementioned Polish coins. They reached northern Rus through the southern road, probably through Poland.³

This hoard is not the only one of its kind from the area of the southern shores of Lake Ladoga. A cluster of similar hoards has long been known here, which, however, unlike the discussed hoard, were hidden later, usually around the middle or the second half of the 11th century and even at the beginning of the 12th century.⁴ The second distinguishing feature is the huge predominance of Anglo-Saxon and Scandinavian coins, as well as coins from the central or northern parts of the Empire. It follows that these treasures were formed from coins that came to Russia via the northern route. Let us also add that in two of these hoards there were, unrecognized originally, two coins of Bolesław the Brave: the Anglo-Saxon type (Lodeńnoe Pole I)⁵ and the Bavarian type (Vikhmiáz).⁶

Here is a description of three Polish coins that were part of the newly discovered hoard from an unknown place. Two of these coins (nos 2 and 3) were minted with the same pair of dies. They are connected with the third specimen (no. 1) by the same reverse die with the name of Empress Adelaide.

¹ Mikhel'son 2023, pp. 269–272. From this work comes all the information about this hoard and the coins of Bolesław the Brave contained in it, as well as their illustrations (scans and redrawings).

² Hahn 142.

³ About the routes: north and south, through which coins reached Rus, cf. Mikhel'son, Trosťianskii 2019, pp. 355, 394 and *passim*; Suchodolski 2021a, p. 107.

⁴ Potin 193–196 and 217–234, cf. map.

⁵ Potin 218.

⁶ Potin 218; cf. Jonsson, Suchodolski 2009, pp. 31, 37ff.

1. Obv. In the center an isosceles cross with crossbars at the ends of the arms; between the arms, four points, one of them larger than the others. Circular legend: +P|O|ZZNANI·. The inner linear border, the outer one composed of transverse dashes.

Rv. In the centre a Saxon-type chapel, four points inside. Circular legend: ♣АЯСАHLAT. Both linear borders.

Weight 1.59 g; diameter 20.3 mm. Visible traces of two flexions and three pecks, i.e. incisions (1+2). Obv. hitherto unknown; Rv. cf. CNP 26; Zakrzewski 1954–1956 and Zakrzewski 1957–1959, no. 5; Suchodolski 1967, no. 3 and 8 (Fig. 1).

Fig. 1. Bolesław the Brave, a Saxon and Polish hybrid with the name of Poznań. Denarius found near St. Petersburg (as cited in Mikhel'son 2023, p. 269)

Ryc. 1. Bolesław Chrobry, hybryda typu saskiego i polskiego z nazwą Poznania. Denar znaleziony pod Sankt Petersburgiem (za Mikhel'son 2023, s. 269)

2. Obv. A cross with crossbars at the ends of the arms, between them: O-D-O-D. Circular legend: +ÐRAR+AHTI (backwards, they separate two crosses with crossbars at the ends of the arms). Both borders are composed of transverse dashes.

Rv. The chapel, and circular legend: ♣АЯСАHLAT.

Weight 0.99 g; diameter 19.4 mm. Visible traces of four pecks (1+3). Obv. hitherto unknown; Rv. like the first coin (the same die) (Fig. 2).

Fig. 2. Bolesław the Brave, Saxon-type denarius found near St. Petersburg (as cited in Mikhel'son 2023, p. 269)
 Ryc. 2. Bolesław Chrobry, denar typu saskiego znaleziony pod Sankt Petersburgiem (za Mikhel'son 2023, s. 269)

3. Obv. and Rv. were minted with the same dies as no. 2. However, these dies are more worn, and the coin itself bears traces of longer circulation. Half of it is incompletely minted, and on the Rv. in this place, to the left of the chapel, a vertical line is visible, ending at the bottom as if with an inverted flower (?). It may be a trace of an incision or an attempt to mint some other die or its part. In the lower part of the chapel there is a sign resembling the letter V – possibly a trace of two pecks? Weight 1.01 g; diameter 18 mm. Visible traces of seven pecks (5+2?).

Anton Michelson's discovery of two new types of Bolesław the Brave's coins is important for learning about the history of the oldest Polish coins. This was due to the presence of the name of Poznań on one of the types, which reveals the place of operation of the mint. Since the dies of both new coins are connected to the first die-chain of Bolesław the Brave, the place where the entire chain of die links was created is also consequently determined.⁷ This confirms my previous hypothesis about these coins.⁸

⁷ On this chain, cf. Zakrzewski 1954–1956, pp. 192–201, nos 3–8 and Zakrzewski 1957–1959; Suchodolski 1967, pp. 95–99, nos 3–8; Ilisch, Suchodolski 2003; Suchodolski 2015, pp. 75ff., Fig. 8. On the study of die links and the formation of their chains, cf. Suchodolski 1968, pp. 40–46 and Suchodolski 2012, pp. 69–88.

⁸ Cf. Suchodolski 2015, p. 85; Suchodolski 2019, p. 212.

Fig. 3. Bolesław the Brave, Saxon-type denarius found near St. Petersburg (dies as above) (following Mikhel'son 2023, p. 270)
 Ryc. 3. Bolesław Chrobry, denar typu saskiego znaleziony pod Sankt Petersburgiem (stemple jak wyżej) (za Mikhel'son 2023, s. 270)

The second benefit of this discovery is the possibility of better understanding the structure of chain 1 and, as a result, of recognizing the operation of the mint at the beginning of Bolesław's reign. Thanks to the hoard's well-defined date of deposition, the adopted chronology of the entire chain has been confirmed.

Recognizing the name of Poznań in the new legend does not raise any objections. From the two reading options: +PIOZZNANI and +POZZNANI, I choose the latter. The vertical lines adjacent to the letter O differ fundamentally from the regular, final letter I. The *Pozznani* version harmonizes well with the etymology of this name adopted by linguists who derive it from the name of Poznan.⁹ The name of Poznań first appears in the Chronicle of Thietmar under year 1005 in the *Posnan* or *Posnani* version.¹⁰ It is, of course, a Latin form. The native form of *Poznan* has been used in Poland since the 12th century, as well as in the Gallus Chronicle (*de Poznan*).¹¹ It

⁹ Cf. Urbańczyk 1970, p. 271 – here the earlier, basic literature; Rospond 1984, pp. 303ff.; Zierhoffer 1987, pp. 122–125.

¹⁰ Thietmar VI, 27: *ab urbe Posnani*; also in the adjectival form – *episcopus posnaniensis* in relation to the bishops Jordan and Unger (II, 22, IV, 45, VI, 65).

¹¹ *Galli Anonymi Cronica*, pp. 25 (18), 43(6).

follows that the version of *Poznani* inscribed on our coin is simultaneous with the version of Thietmar, and the oldest one created in Poland, and, what is more, is given in the native version. It can still be guessed that the final letter *i* is a remnant of the possessive suffix *-jb*, which was intended to soften the preceding consonant *n*. The aforementioned letter *i* was specially exposed here by adding exceptionally large serifs to its top. Perhaps the engraver of the die, or rather the (Slavic?) author of the pattern of the legend, tried to emphasize the meaning of this letter. Similarly, he acted earlier in relation to the letter *z*, which was duplicated.

The bigger problem is deciphering the legend on the second coin. It shows striking analogies to the previously known die of the coin stored in Prague: PRA[]AHTIX (backwards) (S.IV,4)¹² (Fig. 4).

Fig. 4. Bolesław the Brave, a hybrid of the Polish and Saxon type (S.IV,4).

National Museum, Prague, diameter 20 mm

Ryc. 4. Bolesław Chrobry, hybryda typu polskiego i saskiego (S.IV,4).

Národní muzeum, Praga, średnica 20 mm

However, there are also differences that testify to the differences between the two dies. We assume that these legends should be read backwards, in the case of a new coin: PRRAR+AHTI+. One can guess that there are traces of the original inscription from the denarii of Otto and Adelaide, which served as a model (the so-called *Otto-Adelheid-Pfennige*, abbreviated as OAP); specifically, their obverse side with the name ODDO between the arms of the cross. The continuation occurs in the legend of these coins: +D'IGR'A+RCX (*Dei gratia rex*).¹³ On our coin, one can recognize from this: [D]I+P[=G]RAR[Ç]+A[TÇA]H[LA]T. This reading of the legend is also basically adopted by Anton Michelson. However, one cannot agree with him when he allows a variant reading of this legend in the form of +PRAR+AHTI or +ANTI+PRAG and connects it with Prague and the events from

¹² This is the type and die number in Suchodolski 1967. This is also the case in the following text.

¹³ Cf. Hatz V. 1961; Hatz G. *et al.* 1991.

the years 1003–1004. He further suggests that such a coin could have been used to pay the soldiers of Bolesław the Brave’s army going to Prague.¹⁴

The next problem is the placement of the newly discovered coins in chain 1. As we know, the connectors are the shared reverses of these coins in the form of the same die with the image of the Saxon chapel, around which there is the legend: АЯСАHLAT (Figs 1–3, 7, 8). This is a slightly distorted original version of АТСАHLAT, i.e. the name of the grandmother of the minor emperor Otto III – Empress Adelaide (†999). This die plays a key role in the entire chain 1, connecting three times with various other dies, and perhaps even with the fourth one¹⁵ (Fig. 6A, nos 7–1, 7–5, 7–6, 7–11, 7–8). In the latter case, it is a currently elusive coin discovered in the hoard of Lisówek (*Leissower Mühle*, the village does not exist anymore), which is known only from the inaccurate description by Emil Bahrfeldt.¹⁶ This long activity of the die indicates that it was a lower die, less likely to be damaged. In addition, it could also be made more solidly. And a further conclusion – it is a reverse die, because the main page was intended for the name and title of the emperor (O-D-D-O).

Fig. 5. Bolesław the Brave, Polish-type denarius (S.IV,5).
National Museum in Poznań, diameter 18 mm
Ryc. 5. Bolesław Chrobry, denar typu polskiego (S.IV,5).
Muzeum Narodowe w Poznaniu, średnica 18 mm

¹⁴ Mikhel’son 2023, p. 271.

¹⁵ Ilisch, Suchodolski 2003, pp. 97–104.

¹⁶ Bahrfeldt 1896, no. 366 (reprinted in: E. Bahrfeldt, *Mittelaltermünzen. Ausgewählte Schriften 1881–1928*, ed. B. Kluge, Leipzig 1987); FMP I, 134, no. 556.

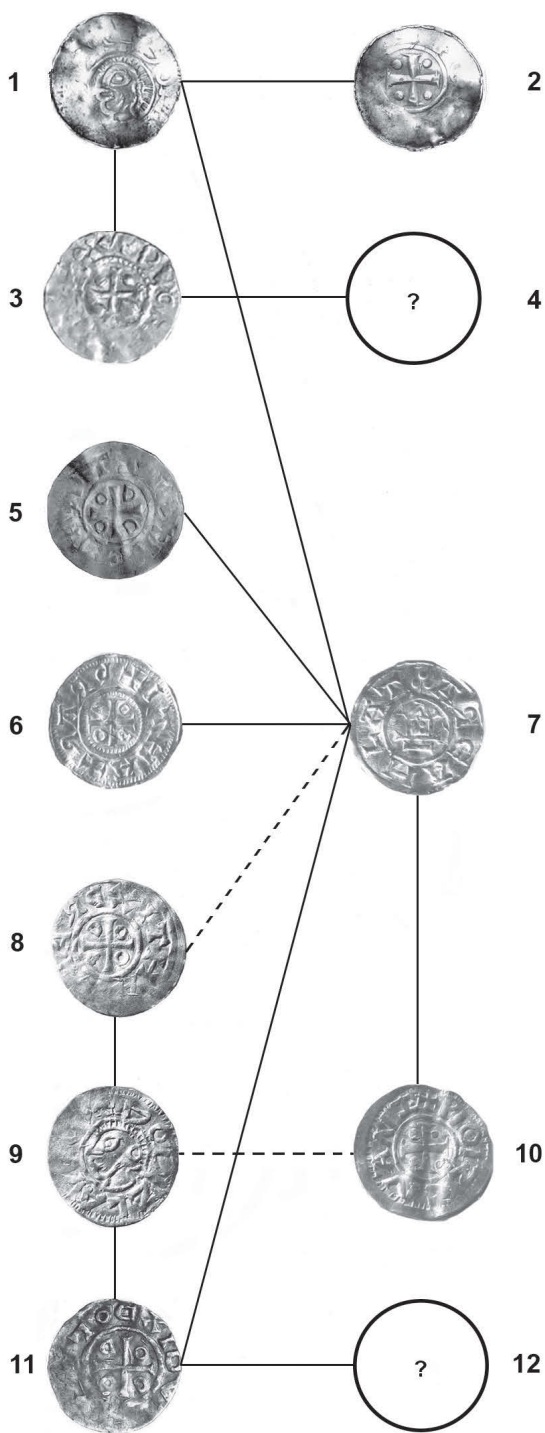

Fig. 6A. Chain 1 of die links (after completion): 1-2 – Polish type (BOLIZLAVVS/PO...); 1-3 – hybrid of Polish and Bohemian type; 1-7 – hybrid of Polish and Saxon type; 3-4 – Bohemian type (Jaromir's?), Rv. unknown; 5-7 – Saxon type (from Ulejno); 6-7 – Saxon type, ([D]RAR+ AHTIX/ AЯCAHLAT) from near St. Petersburg; 7-8 – Saxon type (hypothetical combination of dies); 7-11 – Saxon-Bohemian hybrid; 8-9 – Saxon-Polish hybrid; 9-10 – Polish type (BOLIZLAVVS/POZZNANI) from near St. Petersburg (hypothetical combination of dies); 9-11 – Polish-Bohemian hybrid; 11-12 – Bohemian type (Boleslav III), Rv. unknown

Ryc. 6A. Łańcuch 1 połączeń stempli (po uzupełnieniu): 1-2 – typ polski (BOLIZLAVVS/PO...); 1-3 – hybryda typu polskiego i czeskiego; 1-7 – hybryda typu polskiego i saskiego; 3-4 – typ czeski (Jaromira?), Rv. nieznan; 5-7 – typ saski (z Ulejna); 6-7 – typ saski, ([D]RAR+AHTIX/AЯCAHLAT) spod Petersburga; 7-8 – typ saski (połączenie stempli hipotetyczne); 7-11 – hybryda typu saskiego i czeskiego; 8-9 – hybryda typu saskiego i polskiego; 9-10 – typ polski (BOLIZLAVVS/POZZNANI) spod Petersburga (połączenie stempli hipotetyczne); 9-11 – hybryda typu polskiego i czeskiego; 11-12 – typ czeski (Boleslav III), Rv. nieznan

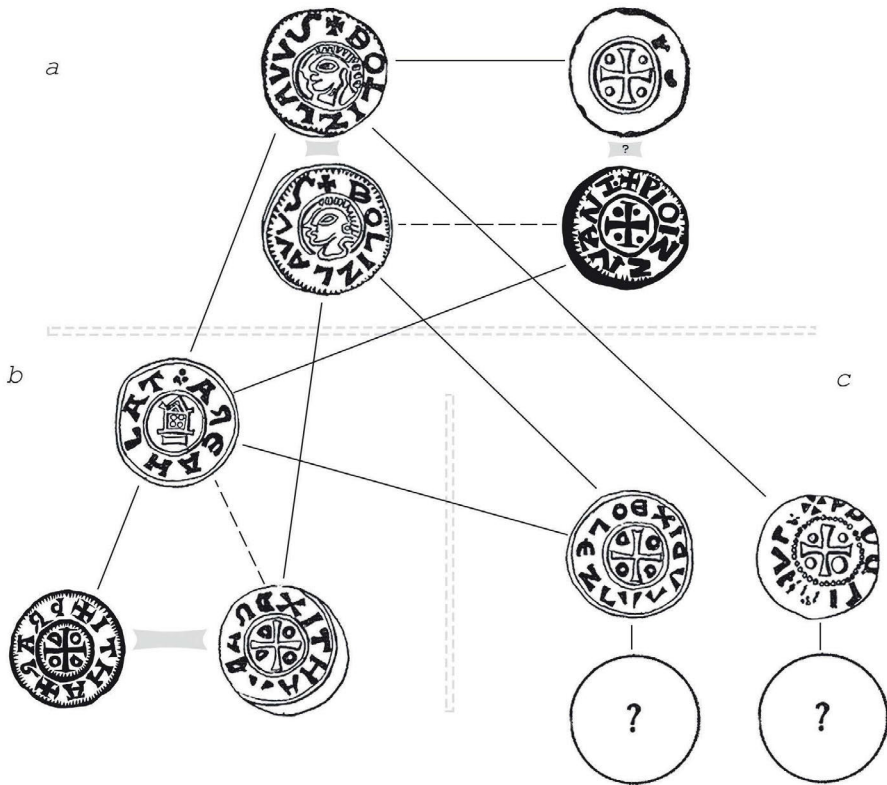

Fig. 6B. Chain 1 of die links according to the interpretation of A. Michelson (as cited in Mikhel'son 2023, p. 274):

a – Polish-type dies, b – Saxon-type dies, c – Bohemian-type dies

Ryc. 6B. Łańcuch 1 połączeń stempli według interpretacji A. Michelsona (za Mikhel'son 2023, s. 274):

a – stemple typu polskiego, b – stemple typu saskiego, c – stemple typu czeskiego

Fig. 7. Bolesław the Brave, Saxon-type denarius from the Ulejno hoard (S.III). Westf. Landesmuseum für Kunst- und Kulturgeschichte, Münster, diameter 19.5 mm

Ryc. 7. Bolesław Chrobry, denar typu saskiego ze skarbu z Ulejna (S.III). Westf. Landesmuseum für Kunst- und Kulturgeschichte, Münster, średnica 19,5 mm

Fig. 8. Bolesław the Brave, a hybrid of the Bohemian and Saxon type (S.III,3).
 Royal Castle in Warsaw, diameter 18 mm
 Ryc. 8. Bolesław Chrobry, hybryda typu czeskiego i saskiego (S.III,3).
 Zamek Królewski w Warszawie, średnica 18 mm

What does this mean for our newly discovered coins? Are they new types or are they hybrids? Since both new dies are of obverses, theoretically, they could have been associated with the die with the name of Adelaide from the beginning. The die of the second coin with the name D-O/O-D and good epigraphy, very close to the one on the reverse, would have a better chance of doing so (Fig. 2). In fact, this is unrealistic, because there are also differences: both borders are different – on the Adelaide’s die they are linear, and on the Otto’s die – dashed. So if we were dealing here with one type, it would certainly not be the original set of dies. I have suggested the existence of this Saxon type called *Areahlat* in the past. The basis for this suggestion was, on the one hand, a lost specimen from Lisówek, and on the other hand, a coin from the collection of Walery Kostrzębski, then Karel Chaura – currently at the National Museum in Prague¹⁷ (Fig. 4).

The epigraphy of the coin with the name of Poznań is much more primitive, and therefore completely different. It seems that the letters were made by an engraver with less experience. Therefore, we can conclude that coin no. 1 is certainly a hybrid, because it combines the native die with the name of Poznań with a foreign die, which almost faithfully imitates the Saxon coin with the name of Empress Adelaide (Fig. 1).

So which die was originally connected to the die made in Poznań? First of all, another, undoubtedly native, type in chain 1 comes to mind, namely with the name of Bolesław and his symbolic portrait. In both types, there are the same borders – the outer one consisting of dashes, and the inner one continuous. The epigraphy is also analogous, being more simplified than that found on Saxon-type dies. The lack of triangular serifs is especially striking.

¹⁷ Suchodolski 1967, pp. 95–99, especially Fig. 1 and pp. 170–172, table IV and V, types IV,4 and III/IV,8; Ilisch, Suchodolski 2003; Suchodolski 2015, p. 76, Fig. 8; Suchodolski 2019, pp. 197–198, 202, 210, 212.

In chain 1, there are two die variants of coins with the name of Bolesław: one more correct (S.IV,4) (Fig. 4), and the other a little simplified (S.IV,5; Fig. 5). Only the latter is connected with a die (unfortunately with an almost illegible legend), which could possibly be considered original. This bears the image of a large cross with points between its arms. Only traces of two letters from the legend are legible: PO[...]. The second “portrait” die has not yet had its reverse. It is likely that it was the die of coin 1 with the name of Poznań. In this situation, it can be assumed that the letters PO on the reverse of the aforementioned “portrait” coin (S.IV,5) are also the beginning of the name of Poznań. Perhaps it is no coincidence that the hoard that contained this coin was discovered in Poznań (FMP I, 187).

In the light of new discoveries, it is necessary to make some modifications to chain 1 (Fig. 6A). There are still two main types: one Saxon with the name of Areahlat (nos 5–8), and the other native with the name of Bolesław (nos 1–2 and 9–10). Dies with these names have been known for a long time. It seems that it has now been possible to determine what their opposite sides were. In the case of the Saxon type, as evidenced by the new coins no. 2 and 3 (Figs 2 and 3; Fig. 6A, no. 6), this was an imitation of the obverse of the so-called OAP type coin, i.e. with the name of Emperor Otto and Empress Adelaide. So far, we have guessed this only on the basis of a poorly described and as-yet untraced denarius from the Lisówek hoard. However, in the case of the Polish type, it is a die with the name of Poznań (Fig. 1; Fig. 6A, no. 10). This time, therefore, this die, bearing the name of the place of issue, represents the reverse side (coin no. 1). The main side is named after the issuer.

Further information that we have now obtained concerns the structure of both of these major types. It turns out that, in addition to the basic set of two dies – obverse and reverse – there were also additional dies similar to them: the second die with the name of Bolesław (S.IV,5; Fig. 5), and the third die with the name of Otto and its distorted title (S.IV,4; Fig. 4 Rv. and coins from the Ulejno hoard – Fig. 7 Obv.). However, we do not know whether these additional dies created their own pairs or whether they replaced worn-out dies only when necessary. The latter probably applied to the Saxon type, where at least two dies with the name of Otto were added to the long-lasting die with the legend of АЯСАHLAT. The existence of an alternative pair is assumed in the case of the native type, where the reverse die with the presumed name of Poznań (S.IV,5 – Fig. 5) differs from the now-disclosed die with the clear name of this city (Fig. 1).

In the first chain of die links, in addition to the two main types described above, two other dies have already been recognized in the past. Both show analogies to Bohemian coins – Boleslav’s II (972/3–999) and especially Boleslav’s III (999–1002, 1003 – S.III,3) (Fig. 8) and to the early coins of Jaromir (1003, 1004–1012, 1033–1034 – S.IV,6)¹⁸ (Fig. 9). These are only the dies of the obverse side, while

¹⁸ Cf. in the first case Šmerda 75, 85 and Šmerda 95, 99 – in the second case.

the dies of the reverse side are not yet known. It can be expected that over time they will also be disclosed.

Fig. 9. Bolesław the Brave, a hybrid of the Polish and Bohemian type (S.IV,6).

National Museum in Krakow, diameter 19 mm

Ryc. 9. Bolesław Chrobry, hybryda typu polskiego i czeskiego (S.IV,6).

Muzeum Narodowe w Krakowie, średnica 19 mm

Summing up, it can be said that currently, in the light of the new discovery, 10 dies included in chain 1 are known. Among them, two main types can be distinguished: a native one with the name of Bolesław and the name of Poznań, and an imitative “Saxon” one with the names of Emperor Otto and Empress Adelaide. Both types also had additional dies, which were used either simultaneously to increase production or successively to continue it. Each of these sets has four dies. However, the situation was different in both types. In the type with the name of Bolesław, two pairs of dies could be distinguished. In the type with the name of Adelaide, only one die of the reverse and three dies of the obverse were recognized. In addition, there are two other dies, representing two further types. Both are obverse and both show analogies with Bohemian coins from the turn of the 10th and 11th centuries.

As is clear from the structure of the chain (Fig. 6A), all these dies – regardless of type – were connected to each other several times. Considering the state of preservation of these dies, which reflects the degree of their wear, an attempt can be made to establish their relative chronology. In the case of coin no. 2 (that is, with a mistaken legend), the die with the legend of АЯСАHLAT (Fig. 2) is better preserved than in the case of coin no. 3, as well as no. 1 (i.e. with the name of Poznań) (Fig.1). It can be added that it is the best preserved of all, so far known coins of this type and hybrids. Subsequently, in this classification there is a hybrid bearing on the other side a die imitating the denarius of the Bohemian Boleslav III (S.III,3; Fig. 6A, nos 7–11; Fig. 8). The most worn seems to be the die of coins discovered in the hoard from Ulejno (Fig. 6A, nos 5–7; Fig. 7). The latest, however, is the die connecting with the “portrait” die, because it shows traces of corrosion. It can therefore be assumed that this die wasn’t used for some time, and was later restored to work together with the

“portrait” die (S.III/IV,8; Fig. 6A, nos 1–7). The relative chronology of the dies presented here confirms our guess that the newly discovered coin no. 2 reflects the oldest (although not the original) combination of dies (Fig. 6A, nos 6–7).

One can also try to determine the state of wear of the dies in the native “portrait” type. Of the two obverse dies, that is, with the image of Bolesław and his name, we can consider the older one – contrary to Z. Zakrzewski¹⁹ – to belong to type S.IV,4 (Fig. 4). As we have already guessed, it was connected in the first place with a newly discovered die with the name of Poznań (our specimen no. 1) (Fig. 1; Fig. 6A, nos 9–10). However, it must be repeated that such a coin is not known yet. Subsequently, there was a connection with a die bearing the distorted DRARAAHTIX legend (S.IV,4; Fig. 4; Fig. 6A, nos 9–8) and at the end with a die with the name of Bohemian Boleslav III (S.III/IV,7; Fig. 6A, nos 9–11). The second “portrait” die of Bolesław was in the best technical condition when it was connected with the die bearing a fragment of the legend: PO[...] (S.IV,5; Fig. 5; Fig. 6A, nos 1–2). Then there was a fusion with the *Areahlat* die (S.III/IV,8; Fig. 6A, nos 1–7) and finally with the alleged imitation of Jaromir’s denarius (S.IV,6)²⁰ (Fig. 9; Fig. 6A, nos 1–3).

Several conclusions can be drawn from the above observations. The first is obvious: in both types, dies specially made for them were first used. Later, however, as the hybrids indicate, they were mixed. However, this did not lead to a permanent break in connection with the parent type. Dies of Bohemian types occupied various positions here. The die that imitates the denarii of Boleslav III was used earlier. On the other hand, the die that refers to Jaromir’s coins turned out to be the last in the chain of die links. It results from the above that coins belonging to both main types were minted simultaneously in the same minting workshop. There was no permanent connection between the upper die and the lower die. However, there were occasional borrowings of dies. This does not mean, however, that such a situation occurred since the beginning of the issuance of these types.

An interesting case of the sequence of die use can be observed by analyzing the examined coins no. 2 and 3 from the St. Petersburg hoard (Fig. 2 and 3). The reverse die of the first of these, with a representation of the chapel and the legend of АЯСАHLAT (Fig. 2 Rv.), was considered – as we already know – to be the best preserved. Meanwhile, in the case of the second coin, we find that the same reverse die is much more worn (Fig. 3 Rv.). It means that after being used together with other dies for a longer time (Fig. 6A, nos 7–1, 5, 8, 11) it was reconnected to the same die (Fig. 6A, nos 7–6).

The absolute chronology of the dies can be determined by the analysis of the chronology of the coins that were used as the patterns. In the light of the findings of Peter Ilisch, the oldest of them are the Saxon denarii of Otto and Adelaide type

¹⁹ Zakrzewski 1954–1956, p. 201.

²⁰ Such a sequence was established by Zakrzewski 1954–1956, p. 201; Zakrzewski 1957–1959, p. 451.

Hatz III, 4 with five points in the chapel – ca. 984–993.²¹ However, the portrait was taken from the same type I denarii, which are currently dated a little later – ca. 995–1010.²² The Bohemian types that could have been imitated are even later – in the case of denarii assigned to Boleslav III 999–1003 and to Jaromir from 1003. However, these could have been used later.

The second source for determining the chronology of coins may be the finds in which they occurred. Here, the hoard found in 1874 in Przybranowo, Aleksandrów district (FMP III, 127A) is mentioned in the first place (*tpq* 1002). Unfortunately, it has not been properly examined, and there is news that it was also supposed to contain coins dating from 1015 and even from 1025. In this situation, it should be considered that the oldest, reliable hoard in which the coins of interest to us occurred was discovered in Ulejno, Środa district – *tpq* 1006 (FMP I, 260).²³ The hoard from the vicinity of St. Petersburg, which we are now examining, has exactly the same chronology. The next hoards are younger: from Mózgowo, Iława district – *tpq* 1009 (FMP V/I, 27) and from Lisówek, Słubice district – *tpq* 1014 (FMP I, 134). All these deposits were buried no earlier than the second decade of the 11th century, i.e. in the years 1010–1020. It is also significant that in the first hoards containing Polish coins (Kalisz-Rajsków, *tpq* 992, FMP I, 27) and Garsk II, Człuchów district, *tpq* 996, FMP II, 43) there were no coins belonging to chain 1.

The following conclusions can be drawn from the above findings. Coins of both of the examined types could not have been minted earlier than the very end of the 10th century. The Saxon type may be older. Considering only the chronology of imitated patterns, it could have even been the beginning of the reign of Bolesław the Brave (992–1025). However, as the chronology of the finds indicates, this is impossible. Therefore, we propose a compromise solution – these coins could have been minted in the period from ca. 998 to ca. 1010.

The native type with the name of Bolesław, as suggested by the patterns that were used in the creation of dies, is younger. It was created at the beginning of the 11th century, maybe in the years 1000–1010. Therefore, both types were issued almost simultaneously. This is also indicated by the fact that both were found in all three oldest hoards. However, since the dies were made by different engravers, one can guess that production took place at different times. Here it should be recalled that the Saxon-type dies were made by an engraver, probably Saxon, more skilled in his art than an engraver of the native type. Hence the conclusion that the second engraver, perhaps native, took up work when the first one was no longer there. In short, coins with the names of Otto and Adelaide began to be issued not much earlier than coins with the name of Bolesław and the name of Poznań. Over time, they were joined by coins referring to Bohemian designs. All this monetary production could last for

²¹ Ilisch 2020, p. 85.

²² Kluge 1988, p. 111.

²³ In the past, this hoard was dated a little later (*tpq* 1009), cf. Ilisch 2007, p. 154.

a year or several years. It depended on its intensity. We guess that during the reign of Bolesław the Brave it was not too big, was interrupted and occasionally resumed. In addition, it is necessary to consider the limited strength of not very technically perfect dies. The fact that there were attempts to try using them for as long as possible, despite the already significant degree of destruction, is evidenced by two coins from the hoard found in Ciechanów (S.IV,6; FMP III, 16, nos 527, 528).

For the discussion of the beginning of the issuance of coins of both types and the duration of their mintage, the results of analysis of the same dies of coin no. 2 and coin no. 3 described above may also be important. What do they suggest? We would have here a testimony of both the initial stage of Saxon-type issue (coin no. 2 struck with still new dies) and the declining stage (coin no. 3 minted with the die of the reverse already heavily worn). Moreover, the later coin (no. 3) is slightly smaller, and bears traces of a more intense and probably longer circulation. It shows five incisions, i.e. the so-called pecks, as well as traces of some other, mysterious actions – perhaps a reflection of some other die. Let us recall that both coins appeared in the same early hoard, hidden after 1009, but containing Western European coins minted earlier (*tpq* 1006). This implies not only what was mentioned earlier, namely that the issuance of coins of this type began around the turn of the 10th and 11th centuries, but also that the issuance was already advanced not much later. It is also necessary to consider the time of quite intensive circulation. A surprising conclusion comes from this, namely that the minting of the entire chain 1 is slightly older than we expected and lasted for a shorter period. It can be assumed that its beginnings date back to the end of the 10th century, and the end of the first stage of use took place before 1005, in fact perhaps even earlier. After that, however, the reverse die with the representation of the chapel and the inscription АЯСАHLAT was set aside and placed in some damp place where it was subject to corrosion. After a break, perhaps lasting even a few years, it was used again, but only with a die with a “portrait” of Bolesław the Brave (S.III/IV,8; Fig. 6A, no. 1/7). The longer duration of this break may be evidenced by the fact that coins minted with a corroded die appeared only in hoards hidden in the 1020s (earliest Kinno, Słupca district, *tpq* 1021, FMP I, 106, no. 738).

There is no doubt that coins of two, and over time even four types, were issued at one mint. Thanks to the discovery made among the coins from the new hoard found near St. Petersburg, we now know that this mint was located in Poznań, the capital city of that time. This information allows us to put forward a new hypothesis explaining the genesis of both main types. We can guess that the first type, imitating the most common Saxon coins at that time, without any information about the person of the actual issuer, was created when Bolesław needed the coin for economic purposes. On the other hand, the second type presents on the obverse a symbolic representation of the ruler and his name, and on the reverse the name of his capital town, so it is definitely demonstrative. Therefore, it was created when the prince needed a coin for political purposes. At that time, the performance of

both functions by coins is now beyond doubt.²⁴ It is perhaps no coincidence that the demonstration of Bolesław's image and name took place around the year 1000, i.e. in the era of the Gniezno Congress.

The name of Poznań on the coin of Bolesław the Brave is already the third name of the town to appear on the coins of this ruler. So far, Gniezno has been the most exposed due to the symbolic portrait of the prince and the legend: BOLIZAVS / GNEZDVN CIVITAS (Fig. 10). It appears on a denarius, which is associated with the mentioned Gniezno Congress in 1000, i.e. with the pilgrimage of Emperor Otto III to the tomb of St. Wojciech (Adalbert) in Gniezno, a meeting with Bolesław and the founding of the Gniezno metropolis.²⁵ Unfortunately, guesses about the chronology cannot be verified by combinations of dies, because such combinations are not yet known. It would also be useless to follow the chronology of the hoards, since the coin still remains unique. In addition, it was discovered in a late hoard, which did not enter the ground until after 1045 (FMP II, 175, no. 36).

This draws attention to the fact that the name Bolesław, both on Poznań and Gniezno coins, is not yet accompanied by the ducal title. Thus, emissions from the first period of the reign of Bolesław the Brave were deprived of it. The only exception is the oldest Polish coin with a Byzantine cross, the dies of which had to be designed by a foreign clergyman. A more extensive ducal title (*dux, dux inclitus, princeps Polonie, rex*) appears on the coins of Bolesław the Brave only in the second period of his reign.²⁶

Fig. 10. Bolesław the Brave, GNEZDVN CIVITAS. National Museum in Krakow, diameter 18 mm
Ryc. 10. Bolesław Chrobry, GNEZDVN CIVITAS. Muzeum Narodowe w Krakowie, średnica 18 mm

The third coin with the name of the town in the legend has a completely different character. It reads: BOLEZLAVS DVX / MOGILN CIVITAS (Fig. 11). This

²⁴ Cf. recently Suchodolski 2021b, pp. 227–246.

²⁵ Cf. Suchodolski 1967, pp. 112–114; Suchodolski, in preparation; recently Urbańczyk P. 2017, pp. 121–123.

²⁶ Cf. footnotes 24 and 25.

coin has only recently been associated with the Polish coinage and allocated to Bolesław the Brave. In the past, it was believed that its issuer was the Bohemian prince Boleslav III (999–1002) and that it was minted in Mogilno, located in Moravia or Lusatia. The reason for such attributions was the Bavarian-Bohemian, not the Polish style of making dies. The Bohemian form of the name *Bolezlaus* was particularly symptomatic here, instead of the expected Polish one, *Bolizlaus*. In this way, the dies of the discussed coins became similar to the dies of mass-minted Bohemian coins. Today, it is known that coins with the legend of MOGILN CIVITAS were minted by Bolesław the Brave after 1002 in a small town called Mogilno in Greater Poland, i.e. in the center of the state of the first Piasts.²⁷ We do not know for what reason this happened. It seems that it was not about any manifestation or commemoration of some great event, but rather about documenting the fact that this is where the coin was minted. Unfortunately, we don't know why.

Fig. 11. Bolesław the Brave, MOGILN CIVITAS.

Photo by Warsaw Numismatic Centre, auction no. 80, 2023, no. 25, diameter 20.4 mm

Ryc. 11. Bolesław Chrobry, MOGILN CIVITAS.

Fot. Warszawskie Centrum Numizmatyczne, aukcja nr 80, 2023 r., nr 25, średnica 20,4 mm

As can be seen, the nature of this type differs from the two previously discussed types. In the case of the types presenting Gniezno and Poznań, we get the impression that it was about emphasizing the fact that the coin was created in these places, despite the lack of the term CIVITAS in the case of Poznań. We do not know the exact inspiration, but the very fact of such a demonstration seems to be beyond doubt. This conjecture can be supported by analyzing the images on the dies. In both cases, the obverse shows symbolic portraits of the issuer surrounded by an inscription with his name, but without his title. On the reverse, also in both cases, there is a cross – the most common symbol of the Christian religion. The message seems clear – coins were minted in both capital centers by a ruler promoting the Christian faith. This message will become even more clear if we remember that

²⁷ Cf. recently Polanský 2017, pp. 235–254; Suchodolski 2022, pp. 21–36; Suchodolski 2023, in print.

in Poland at that time – unlike the minting of the Bavarian-Bohemian-Hungarian circle – the place where the coin was minted was not marked.

Summing up, it can be said that, thanks to the discovery of three new coins of Bolesław the Brave, it is possible to link two new dies (one obverse and the other reverse) to the corpus of his coinage. In this way, the existing chain of die links has been enriched and made legible. As a consequence, we learn more about how Bolesław the Brave's mint operated at the end of the 10th century and at the very beginning of the 11th century, and, most importantly, that it was located in Poznań.

ODKRYCIE NAZWY POZNANIA NA MONECIE BOLESŁAWA CHROBREGO. DALSZE ROZSZERZENIE ŁAŃCUCHA I POŁĄCZEŃ STEMPLI JEGO MONET*

W 2019 r. w obwodzie leningradzkim, na wschód od Petersburga, na południowych wybrzeżach Jeziora Ładoga, znaleziono kolejny wczesnośredniowieczny skarb monet i ozdób srebrnych. Niestety nie są znane okoliczności jego odkrycia ani miejsce przechowywania. Szczęśliwie Antonowi Michelsonowi z Petersburga udało się dotrzeć do skanów monet i na tej podstawie ustalić zasadniczy skład skarbu i jego chronologię²⁸. Informacje te są dla nas niezmiernie istotne ze względu na to, że zespół zawierał również trzy monety Bolesława Chrobrego nieznanymi dotychczas typów.

W skład skarbu wchodziły zarówno dirhemy, jak i monety zachodnioeuropejskie, w dużej mierze pochodzące z Bawarii, Szwabii i Czech. Najmłodsza spośród monet zachodnich została wybita przez biskupa Brunona z Augsburga w latach 1006–1009²⁹. Najmłodsza moneta orientalna natomiast nosi datę 399 AH, czyli 1008/9 A.D. Wynika z tego, że jest ona młodsza od szwabskiej i ustala *terminus post quem* ukrycia skarbu na rok 1008/9. Dla nas jednak nie mniej ważna jest pierwsza data, która – jak to już ustalił Anton Michelson – określa czas sformowania zespołu zachodnioeuropejskiego, który zawierał również wspomniane monety polskie. Dotarły one razem na północną Ruś drogą południową, zapewne przez Polskę³⁰.

Omawiany skarb nie jest jedynym znaleziskiem tego rodzaju w rejonie południowych wybrzeży jeziora Ładoga. Od dawna znane jest tu skupisko podobnych zespołów, które jednak, w odróżnieniu od omawianego skarbu, zostały ukryte później, na ogół dopiero około połowy lub w 2. połowie XI w. albo nawet już w początkach XII w.³¹ Drugą cechą odróżniającą jest olbrzymia przewaga monet anglosaskich, skandynawskich i ze środkowych lub północnych rejonów Cesarstwa. Wynika z tego, że skarby te zostały sformowane z monet, które przybyły na Ruś drogą północną. Dodajmy jeszcze, że w dwóch z tych skarbów wystąpiły, nie-

* Autor dziękuje dr. Grzegorzowi Śnieżko za redakcyjne opracowanie tego tekstu i ilustracji.

²⁸ Mikhel'son 2023, s. 269–272. Z tej pracy pochodzą wszystkie informacje o tym skarbie i zawartych w nim monetach Bolesława Chrobrego, a także ich ilustracje (skany i przerisy).

²⁹ Hahn 142.

³⁰ O drogach: północnej i południowej, jakimi monety docierały na Ruś por. Mikhel'son, Trost'ianskii 2019, s. 355, 394 i *passim*; Suchodolski 2021a, s. 107.

³¹ Potin 193–196 i 217–234, por. mapę.

rozpoznane pierwotnie, dwie monety Bolesława Chrobrego: typu anglosaskiego (Lodejnoe Pole I)³² oraz typu bawarskiego (Vihmâz)³³.

A oto opis trzech monet polskich, jakie wchodziły w skład nowo odkrytego skarbu z nieznanego miejsca. Dwie z tych monet (nr 2 i 3) zostały wybite tą samą parą stempli. Łączy je z trzecim okazem (nr 1) ten sam stempel rewersu z imieniem cesarzowej Adelajdy.

1. Av. W polu krzyż równoramienny z poprzeczkami na końcach ramion; między ramionami cztery punkty, jeden z nich większy od pozostałych. W otoku: +P|O|ZZNANI·. Wewnętrzna obwódka liniowa, zewnętrzna złożona z poprzecznych kresk.

Rv. W polu kapliczka typu saskiego, w jej wnętrzu cztery punkty. W otoku: ♣АЯСАHLAT. Obie obwódki liniowe.

Waga 1,59 g; średnica 20,3 mm. Widoczne ślady dwóch zgięć oraz trzech pecksów, czyli nacięć (1+2). Av. dotychczas nieznan; Rv. por. CNP 26; Zakrzewski 1954–1956 i Zakrzewski 1957–1959, nr 5; Suchodolski 1967, nr 3 i 8 (Ryc. 1).

2. Av. W polu krzyż z poprzeczkami na końcach ramion, między nimi: O-D-O-D. W otoku: +PRAR+AHTI (wstecznie, rozdzielają dwa krzyżyki z poprzeczkami na końcach ramion). Obie obwódki złożone z poprzecznych kresk.

Rv. Kapliczka, a w otoku: ♣АЯСАHLAT.

Waga 0,99 g; średnica 19,4 mm. Widoczne ślady czterech pecksów (1+3). Av. dotychczas nieznan; Rv. jak pierwszej monety (ten sam stempel) (Ryc. 2).

3. Av. i Rv. zostały wybite tymi samymi stemplami, co nr 2. Stemple te są jednak bardziej zużyte, a sama moneta nosi ślady dłuższego obiegu. Jej połowa jest niedobita, a na Rv. w tym miejscu, na lewo od kaplicy, widoczna jest pionowa linia zakończona u dołu jakby odwróconym kwiatem (?). Jest to może ślad nacięcia lub próby odbicia jakiegoś innego stempla albo jego części. W dolnej partii kaplicy widoczny jest znak przypominający literę V – może ślad dwóch pecksów?

Waga 1,01 g; średnica 18 mm. Widoczne ślady siedmiu pecksów (5+2?).

Odkrycie przez Antona Michelsona dwóch nowych typów monet Bolesława Chrobrego ma istotne znaczenie dla poznania historii najdawniejszych polskich monet. Stało się to przez obecność na jednym z typów nazwy Poznania, która ujawnia miejsce działania mennicy. A ponieważ stemple obu nowych monet są powiązane z łańcuchem 1 stempli Bolesława Chrobrego, w konsekwencji zostało

³² Potin 218.

³³ Potin 218; por. Jonsson, Suchodolski 2009, s. 31, 37n.

określone też miejsce powstania całego łańcucha połączeń stempli³⁴. W ten sposób potwierdziła się hipoteza wysunięta przeze mnie już dawniej³⁵.

Druga korzyść płynąca z tego odkrycia, to możliwość lepszego poznania struktury łańcucha 1, a w rezultacie rozpoznania działania mennicy w początkach panowania Bolesława. Dzięki zaś dobrze określonej dacie ukrycia skarbu, potwierdzona została przyjmowana dotychczas chronologia całego łańcucha.

Rozpoznanie nazwy Poznania w nowej legendzie nie budzi zastrzeżeń. Spośród dwóch możliwości odczytu: +PIOIZZNANI i +POZZNANI należy wybrać tę drugą. Pionowe kreski sąsiadujące z literą O różnią się bowiem zasadniczo od regularnej, końcowej litery I. Wersja *Poznani* dobrze współgra z etymologią tej nazwy przyjętą przez językoznawców, którzy wywodzą ją od imienia Poznan³⁶. Nazwa Poznania po raz pierwszy pojawia się w Kronice Thietmara pod rokiem 1005 w wersji *Posnan* lub *Posnani*³⁷. Jest to oczywiście forma łacińska. Forma rodzima *Poznan* występuje w Polsce od XII w., tak też w Kronice Galla (*de Poznan*)³⁸. Wynika z tego, że wersja *Poznani* zapisana na naszej monecie jest równoczesowa z wersją Thietmara, a najstarszą powstałą w Polsce, w dodatku podaną w wersji rodzimej. Można się jeszcze domyślać, że końcowa litera *i* jest pozostałością przyrostka dzierżawczego *-jb*, który miał na celu oddać zmiękczenie poprzedzającej spółgłoski *n*. Wspomniana litera *i* została tu specjalnie wyeksponowana poprzez przydanie jej na górze i na dole wyjątkowo dużych szeryfów. Może więc rytownik stempla, czy raczej autor (słowiański?) wzoru legendy, starał się podkreślić znaczenie owej litery. Podobnie zresztą postąpił wcześniej w odniesieniu do litery *z*, która została zdublowana.

Większy problem stanowi rozszyfrowanie legendy na drugiej monecie. Wykazuje ona uderzające analogie do już znanego dawniej stempla monety przechowywanej w Pradze: ÐRAR[JAHTIX (wstecz) (S.IV,4)³⁹ (Ryc. 4).

Istnieją jednak również różnice, które świadczą o odmienności obu stempli. Przyjmujemy, że legendy te należy odczytywać wstecz, w przypadku nowej monety: ÐRAR+AHTI+. Można się domyślać, że kryją się tu ślady pierwotnej inskrypcji z denarów Ottona i Adelajdy, które służyły wzorem (tzw. *Otto-Adelheid-Pfenni*

³⁴ O łańcuchu tym por. Zakrzewski 1954–1956, s. 192–201, nr 3–8 oraz Zakrzewski 1957–1959; Suchodolski 1967, s. 95–99, nr 3–8; Ilisch, Suchodolski 2003; Suchodolski 2015, s. 75n, ryc. 8. O badaniu połączeń stempli i tworzeniu ich łańcuchów por. Suchodolski 1968, s. 40–46 i Suchodolski 2012, s. 69–88.

³⁵ Por. Suchodolski 2015, s. 85; Suchodolski 2019, s. 212.

³⁶ Por. Urbańczyk 1970, s. 271 – tu wcześniejsza, podstawowa literatura; Rospond 1984, s. 303n.; Zierhofferowie 1987, s. 122–125.

³⁷ Thietmar VI, 27: *ab urbe Posnani*; też w formie przymiotnikowej – *episcopus posnaniensis* w odniesieniu do biskupów Jordana i Ungera (II, 22, IV, 45, VI, 65).

³⁸ *Galli Anonymi Cronica*, s. 25(18), 43(6).

³⁹ Jest to numer typu i stempla w pracy: Suchodolski 1967. Tak też w dalszym tekście.

ge, w skrócie OAP). Konkretnie chodzi o ich stronę awersową z imieniem ODDO między ramionami krzyża. Na monetach tych następuje kontynuacja w legendzie otokowej: +D'IGR'A+RCX (*Dei gratia rex*)⁴⁰. Na naszej monecie można, jak się wydaje, rozpoznać z tego: [D]I+þ[=G]RAR[C]+A[TCA]H[LA]T. Taki odczyt legendy przyjmuje w zasadzie również Anton Michelson. Nie można natomiast się z nim zgodzić, kiedy dopuszcza on wariantowo odczyt tej legendy w formie +PRAR+AHTI lub +ANTI+PRAG i łączy z Pragą oraz z wydarzeniami lat 1003–1004. Sugeruje dalej, że taką monetą mógł być opłacany żołd wojska Bolesława Chrobrego wyruszającego na Pragę⁴¹.

Następny problem to umiejscowienie nowo odkrytych monet w łańcuchu 1. Jak wiemy, łącznikiem są jednakowe rewersy tych monet w postaci tego samego stempla z wyobrażeniem saskiej kapliczki, wokół której biegnie legenda: AЯCAHLAT (Ryc. 1–3, 7, 8). Stanowi to, jak wiadomo, nieco zniekształconą wersję pierwotną ATCAHLAT, czyli imię babki małoletniego cesarza Ottona III – cesarzowej Adelajdy (†999). Stempel ten odgrywa kluczową rolę w całym łańcuchu 1, łącząc się trzykrotnie z różnymi innymi stemplami, a być może jeszcze z czwartym⁴² (Ryc. 6A, nr 7–1, 7–5, 7–6, 7–11, 7–8). W tym ostatnim przypadku chodzi o nieuchwytną obecnie monetę odkrytą w skarbie z Lisówka (wieś obecnie nie istnieje), która znana jest tylko z niedokładnego opisu Emila Bahrfeldta⁴³. Ta długa aktywność stempla wskazuje, że był to stempel dolny, z natury mniej narażony na zniszczenie. Poza tym mógł być też solidniej wykonany. I dalszy wniosek – jest to stempel rewersowy, strona główna bowiem była przeznaczona dla imienia i tytułury cesarza (O-D-D-O).

Co z tego wynika dla naszych, nowo odkrytych monet? Czy stanowią one nowe typy, czy są hybrydami? Ponieważ oba nowe stemple mają charakter awersowy, teoretycznie rzecz biorąc, mogły się one od początku wiązać ze stemplem z imieniem Adelajdy. Większe na to szanse miałby stempel drugiej monety z imieniem D-O/O-D i dobrą epigrafiką, bardzo bliską tej z rewersu (Ryc. 2). W praktyce jest to mało realne, ponieważ istnieją też różnice – odmienne są obie obwódki – na stemplu Adelajdy liniowe, a na stemplu Ottona kresczkowe. Jeśli więc mielibyśmy tu do czynienia z jednym typem, to z pewnością nie z pierwotnym zestawem stempli. Istnienie tego saskiego typu zwanego *Areahlat* sugerowałem już dawniej. Podstawę do tego sądu dawał z jednej strony zaginiony egzemplarz z Lisówka, a z drugiej strony moneta z kolekcji Walerego Kostrzębskiego, potem Karela Chaury – obecnie w Muzeum Narodowym w Pradze⁴⁴ (Ryc. 4).

⁴⁰ Por. Hatz V. 1961; Hatz G. *et al.* 1991.

⁴¹ Mikhel'son 2023, s. 271.

⁴² Ilisch, Suchodolski 2003, s. 97–104.

⁴³ Bahrfeldt 1896, nr 366 (przedruk w: E. Bahrfeldt, *Mittelaltermünzen. Ausgewählte Schriften 1881–1928*, red. B. Kluge, Leipzig 1987); FMP I, 134, nr 556.

⁴⁴ Suchodolski 1967, s. 95–99, zwłaszcza ryc. 1 i s. 170–172, tabl. IV i V, typy IV,4 i III/IV,8; Ilisch, Suchodolski 2003; Suchodolski 2015, s. 76, Fig. 8; Suchodolski 2019, s. 197–198, 202, 210, 212.

Epigrafika monety z nazwą Poznania jest znacznie prymitywniejsza, a więc zupełnie odmienna. Wygląda na to, że litery wykonał rytownik z mniejszym doświadczeniem. Dochodzimy zatem do wniosku, że moneta nr 1 jest z całą pewnością hybrydą, łączy bowiem stempel rodzimy z nazwą Poznania ze stemplem obcym, który niemal wiernie naśladuje monetę saską z imieniem cesarzowej Adelajdy (Ryc. 1).

Z jakim więc stemplem łączył się pierwotnie tłok wykonany w Poznaniu? W pierwszej kolejności na myśl nasuwa się inny, niewątpliwie rodzimy, typ w łańcuchu 1, a mianowicie z imieniem Bolesława i jego symbolicznym portretem. W obu typach są takie same obwódki – zewnętrzna złożona z kreseczek, a wewnętrzna ciągła. Analogiczna jest również epigrafika, bardziej uproszczona w porównaniu z epigrafiką na stemplach typu saskiego. W oczy rzuca się tu zwłaszcza brak trójkątnych szeryfów.

W łańcuchu 1 istnieją, jak wiadomo, dwie odmiany stemplowe monet z imieniem Bolesława: poprawniejsza (S.IV,4) (Ryc. 4) i nieco uproszczona (S.IV,5; Ryc. 5). Tylko ta ostatnia łączy się ze stemplem (niestety z prawie nieczytelną legendą), który można by ewentualnie uznać za pierwotny. Nosi on wyobrażenie dużego krzyża z punktami między jego ramionami. Z legendy czytelne są tylko ślady dwóch liter: PO[...]. Drugi stempel „portretowy” nie miał dotychczas swojego rewersu. Jest prawdopodobne, że był nim właśnie stempel monety 1 z nazwą Poznania. W tej sytuacji można zaryzykować domysł, że również litery PO na rewersie wspomnianej monety „portretowej” (S.IV,5) stanowią początek nazwy Poznania. Może nie jest przypadkiem, że skarb, który zawierał tę monetę, został odkryty właśnie w Poznaniu (FMP I, 187).

W świetle nowych odkryć trzeba zrobić pewną modyfikację łańcucha 1 (Ryc. 6A). Nadal rysują się tu dwa główne typy: jeden saski z imieniem Areahlat (nr 5–8), a drugi rodzimy z imieniem Bolesława (nr 1–2 i 9–10). Stemple z tymi imionami znane były już od dawna. Wydaje się, że teraz udało się ustalić, jakie były ich strony odwrotne. Otóż w przypadku typu saskiego, jak świadczą nowe monety nr 2 i 3 (Ryc. 2 i 3; Ryc. 6A, nr 6), było to naśladowanie awersu monety tzw. typu OAP, czyli z imieniem cesarza Ottona i cesarzowej Adelajdy. Dotychczas domyślaliśmy się tego tylko na podstawie źle opisanego, nieodnanzonego jeszcze denara ze skarbu z Lisówka. Natomiast w przypadku typu polskiego jest to stempel z nazwą Poznania (Ryc. 1; Ryc. 6A, nr 10). Tym więc razem stempel ten, noszący nazwę miejsca emisji, reprezentuje stronę odwrotną (moneta nr 1). Strona główna nosi imię emitenta.

Dalsza informacja, którą teraz uzyskaliśmy, dotyczy struktury obu tych typów głównych. Okazało się, że poza podstawowym zestawem dwóch stempli – awersowego i rewersowego, istniały jeszcze podobne do nich stemple dodatkowe. A więc drugi jeszcze stempel z imieniem Bolesława (S.IV,5; Ryc. 5), a trzeci już stempel z imieniem Ottona i jego zniekształconą tytulaturą (S.IV,4; Ryc. 4 Rv. i monety ze skarbu z Ulejna – Ryc. 7 Av.). Nie wiemy jednak czy te stemple

dodatkowe tworzyły pary własne, czy też tylko w razie potrzeby zastępowały stemple zużyte. Ten drugi przypadek zachodził zapewne w typie saskim, gdzie do długotrwałego stempla z legendą АЯСАHLAT dorobiono co najmniej dwa stemple z imieniem Ottona. Istnienia pary alternatywnej domyślamy się natomiast w przypadku typu rodzimego, gdzie stempel rewersowy z domniemaną nazwą Poznania (S.IV,5 – Ryc. 5) różni się od ujawnionego teraz stempla z wyraźną nazwą tego miasta (Ryc. 1).

W łańcuchu 1 połączeń stempli, poza opisanymi wyżej dwoma typami głównymi, już dawniej zostały rozpoznane dwa inne jeszcze stemple. Obydwa wykazują analogie do monet czeskich – Bolesława II (972/3–999) i zwłaszcza Bolesława III (999–1002, 1003 – S.III,3) (Ryc. 8) oraz do wczesnych monet Jaromira (1003, 1004–1012, 1033–1034 – S.IV,6)⁴⁵ (Ryc. 9). Są to jedynie stemple strony głównej, stemple strony odwrotnej natomiast nie są dotychczas znane. Można się spodziewać, że z czasem również i one zostaną ujawnione.

Sumując można powiedzieć, że obecnie, w świetle nowego odkrycia, znanych jest 10 stempli wchodzących w skład łańcucha 1. Wśród nich można wyróżnić dwa typy główne: rodzimy z imieniem Bolesława i nazwą Poznania oraz naśladowczy – saski z imionami cesarza Ottona i cesarzowej Adelajdy. Oba te typy miały jeszcze stemple dodatkowe, które były użytkowane albo równocześnie, aby zwiększyć produkcję, albo sukcesywnie, aby ją kontynuować. Każdy z tych zestawów liczy po cztery stemple. Różna jednak była sytuacja w obu typach. W typie z imieniem Bolesława można było wyróżnić dwie pary stempli. W typie z imieniem Adelajdy został rozpoznany tylko jeden stempel rewersu i trzy stemple awersu. Do tego dochodzą jeszcze dwa inne stemple, reprezentujące dwa dalsze typy. Obydwa są awersowe i obydwie wykazują analogie do monet czeskich z przełomu X i XI w.

Jak wynika ze struktury łańcucha (Ryc. 6A), wszystkie te stemple – niezależnie od typu – kilkakrotnie się ze sobą łączyły. Biorąc pod uwagę stan zachowania tych stempli, który odzwierciedla stopień ich zużycia, można próbować ustalić ich chronologię względną. Stempel z legendą АЯСАHLAT jest w przypadku monety nr 2 (czyli z legendą pomyloną) (Ryc. 2) lepiej zachowany aniżeli w przypadku monety nr 3, a także nr 1 (czyli z nazwą Poznania) (Ryc. 1). Można dodać, że jest on najlepiej zachowany spośród wszystkich, dotychczas znanych monet tego typu i hybryd. W dalszej kolejności w tej klasyfikacji idzie hybryda nosząca z drugiej strony stempel naśladowający denar czeskiego Bolesława III (S.III,3; Ryc. 6A, nr 7–11; Ryc. 8). Najbardziej zużyty wydaje się być stempel monet odkrytych w skarbie z Ulejna (Ryc. 6A, nr 5–7; Ryc. 7). Najpóźniejszy jednak jest stempel łączący się ze stemplem „portretowym”, a to z tego powodu, że wykazuje ślady korozji. Można więc sądzić, że jakiś czas nie był używany. Potem przywrócono go do pracy, ale tylko wspólnie ze stemplem „portretowym” (S.III/IV,8; Ryc. 6A, nr

⁴⁵ Por. w pierwszym przypadku Šmerda 75 i 85 oraz Šmerda 95, 99 – w drugim.

1–7). Przedstawiona tu chronologia względna stempli potwierdza nasz domysł, że nowo odkryta moneta nr 2 odzwierciedla najstarsze (choć nie pierwotne) połączenie stempli (Ryc. 6A, nr 6–7).

Można również próbować ustalić stan zużycia stempli w typie rodzimym, czyli „portretowym”. Spośród dwóch stempli awersowych, czyli z wizerunkiem Bolesława i jego imieniem, za starszy – wbrew Z. Zakrzewskiemu⁴⁶ – uznajemy ten, który przynależy do typu S.IV,4 (Ryc. 4). Jak się już domyślaliśmy, łączył się on w pierwszej kolejności ze świeżo odkrytym stemplem z nazwą Poznania (nasz egzemplarz nr 1) (Ryc. 1; Ryc. 6A, nr 9–10). Jednak moneta taka, powtórzmy, nie jest dotychczas znana. W dalszej kolejności nastąpiło połączenie ze stemplem noszącym zniekształconą legendę DRARAAHTIX (S.IV,4; Ryc. 4; Ryc. 6A, nr 9–8) i na końcu ze stemplem z imieniem czeskiego Bolesława III (S.III/IV,7; Ryc. 6A, nr 9–11). Drugi z kolei stempel „portretowy” Bolesława był w najlepszym stanie technicznym wówczas, kiedy się łączył ze stemplem noszącym fragment legendy: PO[...] (S.IV,5; Ryc. 5; Ryc. 6A, nr 1–2). Potem nastąpiło połączenie ze stemplem typu *Areahlat* (S.III/IV,8; Ryc. 6A, nr 1–7) i w końcu z domniemanym naśladownictwem denara Jaromira (S.IV,6)⁴⁷ (Ryc. 9; Ryc. 6A, nr 1–3).

Z powyższych obserwacji można wyciągnąć kilka wniosków. Pierwszy z nich jest oczywisty: w obu typach najpierw używano stempli specjalnie dla nich wykonanych. Później jednak – jak wskazują hybrydy – dochodziło do ich wymieszania. Nie prowadziło to wszakże do trwałego zerwania łączności z typem macierzystym. Stemple typów czeskich zajęły tu różne pozycje. Ten, który naśladuje denary Bolesława III, został użyty wcześniej. Natomiast ten, który nawiązuje do monet Jaromira, okazał się ostatnim w łańcuchu połączeń. Z powyższego wynika, że monety należące do obu głównych typów wybijane były równocześnie w tym samym warsztacie. Nie było tu stałego powiązania stempla górnego ze stemplem dolnym. Następowaly natomiast okazjonalne zapożyczenia stempli. Nie oznacza to wszakże, że sytuacja taka zachodziła już od początku emisji tych typów.

Ciekawy przypadek sekwencji użycia stempli można zaobserwować analizując badane tu monety nr 2 i 3 ze skarbu spod Petersburga (Ryc. 2 i 3). Stempel rewersowy pierwszej z nich, z przedstawieniem kaplicy i legendą АЯСАHLAT (Ryc. 2 Rv.), został uznany – jak już wiemy – za najlepiej zachowany. Tymczasem w przypadku drugiej z tych monet stwierdzamy, że ten sam stempel rewersowy jest znacznie bardziej zużyty (Ryc. 3 Rv.). Oznacza to, że po dłuższym współużytkowaniu z innymi stemplami (Ryc. 6A, nr 7–1, 5, 8, 11) został ponownie połączony z tym samym tłowiem (Ryc. 6A, nr 7–6).

Jaka była chronologia bezwzględna stempli, może określić analiza chronologii monet, które posłużyły wzorami. W świetle ustaleń Petera Ilischa najstarsze z nich są denary saskie Ottona i Adelajdy typu Hatz III,4 z pięcioma punktami

⁴⁶ Zakrzewski 1954–1956, s. 201.

⁴⁷ Taką też kolejność ustalił Zakrzewski 1954–1956, s. 201; Zakrzewski 1957–1959, s. 451.

w kaplicy – ok. 984–993⁴⁸. Natomiast portret został zaczerpnięty z tychże denarów typu I, które są obecnie datowane nieco później – ok. 995–1010⁴⁹. Typy czeskie, które mogły być naśladowane, są jeszcze późniejsze – w przypadku denarów Bolesława III 999–1003 i Jaromira od 1003. Te jednak mogły zostać wykorzystane później.

Drugim źródłem do określenia chronologii monet mogą być znaleziska, w których one wystąpiły. Tu na pierwszym miejscu (*tpq* 1002) wymienia się skarb znaleziony w 1874 r. w miejscowości Przybranowo, pow. aleksandrowski (FMP III, 127A). Niestety, nie został on należycie zbadany, a istnieje wiadomość, że miał zawierać również monety datowane począwszy od 1015, a nawet od 1025 r. W tej sytuacji należy uznać, że najstarszy, pewny skarb, w którym wystąpiły interesujące nas monety, został odkryty w miejscowości Ulejno, pow. średzki – *tpq* 1006 (FMP I, 260)⁵⁰. Dokładnie taką samą chronologię ma również badany teraz przez nas skarb spod Petersburga. Następne w kolejności skarby są już młodsze: z Mózgowa, pow. iławski – *tpq* 1009 (FMP V/I, 27) i z Lisówka, pow. słuwicki – *tpq* 1014 (FMP I, 134). Wszystkie te depozyty trafiły do ziemi nie wcześniej niż w 2. dekadzie XI w., czyli w latach 1010–1020. Znaczące jest również to, że w pierwszych skarbach zawierających monety polskie (Kalisz-Rajsków, *tpq* 992, FMP I, 27) i Garsk II, pow. człuchowski, *tpq* 996, FMP II, 43) nie było jeszcze monet wchodzących w skład łańcucha 1.

Z powyższych ustaleń można wyciągnąć następujące wnioski. Monety obu badanych typów nie mogły powstać wcześniej niż w samym końcu X w. Starszy może być typ saski. Biorąc pod uwagę tylko chronologię naśladowanych wzorów, mogły to być nawet już początek rządów Bolesława Chrobrego (992–1025). W rzeczywistości, jak wskazuje chronologia znalezisk, jest to nierealne. Proponujemy zatem wyjście kompromisowe – monety te mogły być bite w okresie od ok. 998 do ok. 1010 r.

Typ rodzimy z imieniem Bolesława, jak sugerują wzory, które zostały wykorzystane przy tworzeniu stempli, jest młodszy. Powstał już na początku XI w., może w latach 1000–1010. Oba typy były więc emitowane niemal równocześnie. Wskazuje na to również fakt, że oba były reprezentowane we wszystkich trzech najstarszych skarbach. Skoro jednak stemple zostały wykonane przez różnych rytowników, można się domyślać, że odbywało się to w różnym czasie. Tu trzeba przypomnieć, że stemple typu saskiego sporządził rytownik zapewne saski, bardziej biegły w swojej sztuce aniżeli rytownik stempli typu rodzimego. Stąd wypływa wniosek, że ten drugi rytownik, może rodzimy, podjął pracę wtedy, kiedy pierwszego nie było już na miejscu. Czyli krótko mówiąc, monety z imionami Ottona i Adelajdy zaczęto emitować niewiele wcześniej niż monety z imieniem

⁴⁸ Ilisch 2020, s. 85.

⁴⁹ Kluge 1988, s. 111.

⁵⁰ Dawniej skarb ten był datowany nieco później (*tpq* 1009), por. Ilisch 2007, s. 154.

Bolesława i nazwą Poznania. Do nich dołączyły z czasem monety nawiązujące do wzorów czeskich. Cała ta produkcja monetarna mogła trwać w czasie roku lub kilku lat. Zależało to bowiem od jej intensywności. Domyślamy się, że w czasach panowania Bolesława Chrobrego nie była ona zbyt wielka, była przerywana i okazjonalnie wznawiana. Nadto trzeba brać pod uwagę małą wytrzymałość niezbyt doskonałych technicznie stempli. O tym, że starano się używać ich jak najdłużej, mimo już znacznego stopnia zniszczenia, świadczą dwie monety ze skarbu znalezione w Ciechanowie (S.IV,6; FMP III, 16, nr 527, 528).

Dla dyskusji nad początkiem emitowania monet obu typów oraz czasem trwania ich mennictwa istotne mogą być również wyniki przeprowadzonej przez nas wyżej analizy tych samych stempli monety nr 2 i monety nr 3. Co one sugerują? Mielibyśmy tu świadectwo zarazem etapu początkowego emitowania typu saskiego (moneta nr 2 wybita stemplami jeszcze świeżymi), jak i etapu schyłkowego (moneta nr 3 wybita stemplem rewersu już mocno zużytym). Co więcej, ta moneta wybita później (nr 3), w dodatku nieco mniejsza, nosi ślady intensywniejszego i zapewne dłuższego obiegu. Widać na niej pięć nacięć, czyli tzw. pecksów, a także ślady jeszcze jakichś innych, tajemniczych działań – być może odbicie jakiegoś innego stempla. Przypomnijmy, że obie monety wystąpiły w tym samym, wczesnym skarbie, ukrytym wprawdzie po 1009 r., ale zawierającym monety zachodnioeuropejskie wybite wcześniej (*tpq* 1006). Wynika z tego nie tylko to, o czym była mowa wcześniej, a mianowicie, że emitowanie monet tego typu rozpoczęto już około przełomu X i XI w., ale również to, że emisja była już zaawansowana niewiele później. Trzeba bowiem wziąć pod uwagę także czas dosyć intensywnego obiegu. Płyne stąd zaskakujący wniosek, a mianowicie, że mennictwo całego łańcucha 1 jest nieco starsze niż żeśmy się dotychczas spodziewali i trwało krócej. Można zaryzykować domysł, że jego początki sięgają końca X w., a koniec pierwszego etapu użytkowania nastąpił przed 1005 r., w rzeczywistości zaś może jeszcze wcześniej. Potem jednak stempel rewersu z przedstawieniem kapliczki i napisem АЯСАHLAT został odstawiony i umieszczony w jakimś wilgotnym miejscu, gdzie podlegał korozji. Po przerwie, trwającej może nawet kilka lat, użyto go ponownie, ale już tylko ze stemplem z „portretem” Bolesława Chrobrego (S.III/IV,8; Ryc. 6A, nr 1/7). O dłuższym trwaniu tej przerwy może świadczyć fakt, że monety wybite stemplem skorodowanym pojawiły się dopiero w skarbach ukrytych w latach 20. XI w. (najwcześniej Kinno, pow. słupecki, *tpq* 1021, FMP I, 106, nr 738).

Nie ulega wątpliwości, że monety dwóch, a z czasem nawet czterech typów, były emitowane w jednej mennicy. Dzięki odkryciu, dokonанemu wśród monet z nowego skarbu spod Sankt Petersburga, wiemy teraz, że ta mennica mieściła się w stołecznym wówczas Poznaniu. Wiadomość ta ośmiela do postawienia hipotezy wyjaśniającej genezę obu głównych typów. Otóż można się domyślać, że pierwszy typ, naśladujący najpospolitsze wówczas monety saskie, bez jakichkolwiek informacji o osobie rzeczywistego emitenta, powstał wówczas, kiedy Bolesław potrzebował monety do celów ekonomicznych. Natomiast drugi typ prezentuje

na awersie symboliczne przedstawienie władcy i jego imię, a na rewersie nazwę jego grodu stołecznego, ma więc zdecydowanie charakter manifestacyjny. Powstał zatem wówczas, kiedy książę potrzebował monety do celów manifestacyjnych. Pełnienie wówczas przez monety obu tych funkcji nie ulega obecnie wątpliwości⁵¹. Nie jest może przypadkiem, że do zademonstrowania wyobrażenia i imienia Bolesława doszło około roku 1000, a więc w dobie zjazdu gnieźnieńskiego.

Nazwa Poznania na monecie Bolesława Chrobrego jest już trzecią nazwą miejscowości, jaka się pojawia na monetach tego władcy. Dotychczas najbardziej było eksponowane Gniezno z powodu symbolicznego portretu księcia i legendy: BOLIZAVS / GNEZDVN CIVITAS (Ryc. 10). Widnieje ona na denarze, który jest łączony ze wspomnianym zjazdem gnieźnieńskim w 1000 r., czyli z pielgrzymką cesarza Ottona III do grobu św. Wojciecha w Gnieźnie, spotkaniem z Bolesławem i założeniem metropolii gnieźnieńskiej⁵². Domysłów na temat chronologii nie można niestety zweryfikować za pomocą połączeń stempli, ponieważ takie połączenia nie są dotychczas znane. Bezżyteczne byłoby również śledzenie chronologii znalezisk, skoro moneta pozostaje ciągle unikatem. W dodatku została ona odkryta w późnym skarbie, który trafił do ziemi dopiero po 1045 r. (FMP II, 175, nr 36).

Zwraca uwagę, że imieniu Bolesław, i to zarówno na monetach poznańskich, jak i gnieźnieńskich, nie towarzyszy jeszcze tytuł książęcy. A więc pozbawione go były emisje pochodzące z pierwszego okresu panowania Chrobrego. Jedyny wyjątek stanowi najstarsza moneta polska nosząca krzyż bizantyjski, której stemple musiały być zaprojektowane przez obcego duchownego. Bardziej rozbudowana tytulatura książęca (*dux, dux inclitus, princeps Polonie, rex*) pojawia się na monetach Bolesława Chrobrego dopiero w drugim okresie jego rządów⁵³.

Zupełnie inny charakter ma trzecia moneta z nazwą miejscowości w legendzie. Czytamy w niej: BOLEZLAVS DVX / MOGILN CIVITAS (Ryc. 11). Moneta ta dopiero od stosunkowo niedawna jest łączona z polskim mennictwem i przydzielana Bolesławowi Chrobremu. Dawniej sądzono, że jej emitentem był książę czeski Bolesław III (999–1002) i że została ona wybita w Mogilnie leżącym na terenie Moraw lub Łużyc. Powodem takich atrybucji był bawarsko-czeski, a nie polski styl wykonania stempli. Symptomatyczna była tu zwłaszcza czeska forma imienia *Bolezlaus* zamiast oczekiwanej, polskiej *Bolizlaus*. W ten sposób stemple omawianych monet upodobniły się do stempli masowo bitych monet czeskich. Dziś już wiadomo, że monety z legendą MOGILN CIVITAS zostały wybite przez Bolesława Chrobrego po 1002 r. w niewielkim grodzie o nazwie Mogilno w Wiel-

⁵¹ Por. ostatnio Suchodolski 2021b, s. 227–246.

⁵² Por. Suchodolski 1967, s. 112–114; Suchodolski, w przygotowaniu; ostatnio Urbańczyk P. 2017, s. 121–123.

⁵³ Por. przypisy 51 i 52.

kopolsce, czyli w centrum państwa pierwszych Piastów⁵⁴. Nie wiemy wprawdzie, z jakiego to się stało powodu. Wydaje się, że nie chodziło tu o żadną manifestację ani upamiętnienie jakiegoś wielkiego wydarzenia, lecz raczej o zadokumentowanie faktu, że tu właśnie doszło do wybicia monety. Niestety nie wiemy z jakiego powodu.

Jak więc widać, charakter tego typu różnił się od charakteru obu typów uprzednio omówionych. Zarówno w przypadku typu prezentującego Gniezno, jak i Poznań odnosimy wrażenie, że chodziło tam o podkreślenie faktu, że moneta powstała właśnie w tych miejscowościach, i to mimo braku określenia CIVITAS w przypadku Poznania. Nie wiemy co było inspiracją, ale sam fakt takiej manifestacji zdaje się nie ulegać wątpliwości. Domysł ten można podeprzeć, analizując wyobrażenia pomieszczone w polu stempli. Otóż w obu przypadkach na awersie widnieją symboliczne portrety emitenta otoczone inskrypcją z jego imieniem, ale bez jego tytułu. Na rewersie, również w obu przypadkach, pomieszczono krzyż – najpowszechniejszy symbol religii chrześcijańskiej. Płynący stąd przekaz wydaje się jasny – monety zostały wybite w obu ośrodkach stołecznych przez władcę krzewiącego wiarę chrześcijańską. Przekaz ten stanie się jeszcze bardziej wyraźny, jeśli przypomnimy sobie, że w Polsce w tym czasie – w przeciwieństwie do mennictwa kręgu bawarsko-czesko-węgierskiego – nie zaznaczano miejsca wybicia monety.

Sumując można powiedzieć, że dzięki odkryciu trzech nowych monet Bolesława Chrobrego udało się dopasować dwa nowe stemple (jeden awersowy a drugi rewersowy) do stempli już znanych. W ten sposób został wzbogacony i uczyelniony istniejący łańcuch połączeń stempli. W konsekwencji dowiedzieliśmy się więcej, jak działała mennica Bolesława Chrobrego w końcu X w. i na samym początku XI w. i rzecz najważniejsza – że mieściła się ona w Poznaniu.

ABBREVIATIONS

- CNP – M. Gumowski, *Corpus nummorum Poloniae*, part 1, *Monety X i XI w.*, Kraków 1939.
FMP – *Frühmittelalterliche Münzfunde aus Polen. Inventar*, eds M. Bogucki, P. Ilisch, S. Suchodolski, Warszawa 2013–2017.
FMP I – T. Szczurek, B. Paszkiewicz, A. Tabaka, M. Bogucki, P. Ilisch, D. Malarczyk, *Frühmittelalterliche Münzfunde aus Grosspolen*, Warszawa 2017.
FMP II – G. Horoszko, J. Piniński, P. Ilisch, D. Malarczyk, T. Nowakiewicz, *Frühmittelalterliche Münzfunde aus Pommern*, Warszawa 2016.
FMP III – D. Gorlińska, S. Suchodolski, M. Bogucki, P. Ilisch, D. Malarczyk, T. Nowakiewicz, *Frühmittelalterliche Münzfunde aus Masovien, Podlachien und Mittelpolen*, Warszawa 2015.
FMP V – M. Bogucki, P. Ilisch, D. Malarczyk, M. Kulesza, J. Piniński, T. Nowakiewicz, *Frühmittelalterliche Münzfunde aus Ermland und Masuren*, Warszawa 2016.

⁵⁴ Por. ostatnio Polansky 2017, s. 235–254; Suchodolski 2022, s. 21–36; Suchodolski 2023, w druku.

- Hahn – W.R.O. Hahn, *Moneta Radasponensis. Bayerns Münzprägung im 9., 10. und 11. Jahrhundert*, Braunschweig 1976.
- Potin – V.M. Potin, *Topografiiia nakhodok zapadnoevropejskikh monet X–XIII vv. na territorii drevnej Rusi*, [in:] *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, vol. IX, *Numizmatika* 3, Leningrad 1967, pp. 106–188.
- S. – S. Suchodolski, *Moneta polska w X/XI wieku (Mieszko I i Boleslaw Chrobry)*, WN XI/2–3, s. 65–204, Pl. I–XII (no. of type and die).
- Šmerda – J. Šmerda, *Denáry české a moravské. Katalog mincí českého státu od X. do počátku XIII. století*, Brno 1966.
- WN – *Wiadomości Numizmatyczne*, Warszawa.

BIBLIOGRAPHY

Primary Sources

Galli Anonymi Cronica

- 1952 *Galli Anonymi Cronica et gesta ducum sive principum Polonorum*, ed. C. Maleczyński, Cracoviae (=Monumenta Poloniae Historica. Nova Series 2).

Thietmar = *Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon*, issued Z. Jedlicki, Poznań 1953.

Secondary Studies

Bahrfeldt E.

- 1896 *Der Silberfund von Leissower Mühle*, Berlin (reprint in: E. Bahrfeldt, *Mittelaltermünzen. Ausgewählte Schriften 1881–1928*, ed. B. Kluge, Leipzig 1987, pp. 25–106, Pl. 1–3).

Hatz G. *et al.*

- 1991 G. Hatz, V. Hatz, U. Zwicker, N. Gale, Z. Gale, *Otto-Adelheid-Pfennige. Untersuchungen zu Münzen des 10./11. Jahrhunderts*, Stockholm (=Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suecia repertis, N.S. 7).

Hatz V.

- 1961 *Zur Frage der Otto-Adelheid-Pfennige. Versuch einer Systematisierung auf Grund des schwedischen Fundmaterials*, Stockholm (=Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suecia repertis I), pp. 105–144.

Ilisch P.

- 2007 *Die Münzen des Fundes von Ulejno (Grosspolen), tpq 1009*, [in:] *Money circulation in Antiquity, the Middle Ages and Modern Times. Time, Range, Intensity. International Symposium of the 50th Anniversary of Wiadomości Numizmatyczne, Warsaw, 13–14 October 2006*, ed. S. Suchodolski, M. Bogucki, Warsaw, pp. 153–166.
- 2020 *Otto-Adelheid-Pfennige mit fünf Punkten in der Kirche*, WN LXIV, pp. 79–91.

Ilisch P., Suchodolski S.

- 2003 *Eine Erweiterung der Münzserien Boleslaw Chrobrys*, WN XLVII/1 (=Polish Numismatic News VII), pp. 97–104.

Jonsson K., Suchodolski S.

2009 *A new coin type of Boleslav the Brave found in Sweden*, WN LIII/1, pp. 29–40.

Kluge B.

1988 *“Hatz I/Dbg. 1164”. Eine Stempeluntersuchung zu den Otto-Adelheid-Pfennigen vom Kopftyp*, [in:] *Commentationes Numismaticae 1988. Festgabe für Gert und Vera Hatz zum 4. Januar 1988 dargebracht*, eds P. Berghaus, J. Bracker, J.S. Jensen, L.O. Lagerquist, Hamburg, pp. 103–124.

Mikhel'son A.R.

2023 *Novye monety Boleslava Chrabrogo otchekanennye v Poznani*, [in:] *VI Mezhdunarodnaia numizmaticheskaia konferenciia “Epokha vikingov v Vostochnoi Evrope v pamiatnikakh numizmatiki VIII–XI vv.”. Sbornik statei*, Saint Petersburg, pp. 269–277.

Mikhel'son A.R., Trost'ianskii O.V.

2019 *Evropeiskie denarii na Rusi v X–XII vekakh*, part I, *Iuzhnaia i iugo-zapadnaia Rus'*, Saint Petersburg.

Polanský L.

2017 *Denáry BOLEZLAVS DVX / MOGILN CIVITAS z Národního muzea v Praze*, [in:] *Nummi et Humanitas. Studia ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Suchodolskiemu w 80 rocznicę urodzin*, eds M. Bogucki, W. Garbaczewski, G. Śnieżko, Warszawa, pp. 235–254.

Rospond S.

1984 *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław.

Suchodolski S.

1967 *Moneta polska w X/XI wieku (Mieszko I i Bolesław Chrobry)*, WN XI/2, pp. 65–204, Pl. 12.

1968 *Méthode de recherche des rapports réciproques entre les coins, dans les études numismatiques*, [in:] *I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej*, vol. 6, ed. R. Kiersnowski, Wrocław, pp. 40–46 (expanded version *Metoda badania wzajemnych połączeń stempli w studiach numizmatycznych* in: Suchodolski 2012, pp. 69–88).

2012 *Numizmatyka średniowieczna. Moneta źródłem archeologicznym, historycznym i ikonograficznym*, Warszawa.

2015 *The beginnings of Polish coinage in the light of recent research*, WN LIX/1–2 (=Polish Numismatic News IX), pp. 67–94.

2019 *Początki polskiego mennictwa w świetle nowych badań*, *Slavia Antiqua* LX, pp. 193–219.

2021a *Znaleziska monet wczesnośredniowiecznych w okolicy Włodzimierza Wołyńskiego*, WN LXV, pp. 101–111.

2021b *Manifestacja czy ekonomia, czyli jaki był cel emitowania najdawniejszych monet w Polsce?*, [in:] *Archeologia średniowiecza ziem polskich na początku XXI wieku. Grodziska, cmentarzyska i monety w perspektywie nowych metod badawczych*, ed. A. Janowski, Wrocław (=VI Kongres Mediewistów Polskich, vol. I), pp. 227–246.

2022 *Gdzie leży MOGILN CIVITAS i kto jest autorem stempli denara Bolesława Chrobrego z taką inskrypcją?*, *Warszawski Pamiętnik Numizmatyczny* 10, pp. 21–36.

2023 *Gdzie leży MOGILN CIVITAS i kto jest autorem stempli denara Bolesława Chrobrego z taką inskrypcją?* *Post scriptum*, *Warszawski Pamiętnik Numizmatyczny* 11, in print.

in preparation *Najdawniejsze monety polskie (Bolesław Chrobry i Mieszko Bolesławowic)*.

Urbańczyk P.

2017 *Bolesław Chrobry – lew ryczący*, Toruń.

Urbańczyk S.

1970 *Poznań*, [in:] *Słownik Starożytności Słowiańskich*, vol. 4, Wrocław, p. 271.

Zakrzewski Z.

1954–1956 *Pierwsza moneta polska, cz. II*, *Slavia Antiqua* V, pp. 184–254.

1957–1959 *Uzupełnienie do artykułu „Pierwsza moneta polska, cz. II”* [illustrations], *Slavia Antiqua* VI, pp. 451–453.

Zierhofferowie Z. i K.

1987 *Nazwy miast Wielkopolski*, Poznań.

Adres autora/The author's address:

prof. dr hab. Stanisław Suchodolski, em.

Institute of Archaeology and Ethnology

Polish Academy of Sciences

Al. Solidarności 105, PL 00-140 Warsaw, Poland

suchodol7@gmail.com